

Katarina Gerometta

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odjel za humanističke znanosti, Odsjek za povijest
I. Matetića Ronjgova 1, HR-52100 Pula
kgeromet@unipu.hr

“Pisma konzervatora”: konzervatorsko djelovanje Pietra Kandlera¹

Prethodno priopćenje | Preliminary communication

UDK 725.94.025.3 Kandler, P(044.4)

Primljeno: 10. III. 2012.

Izvadak

Pietro Kandler je 1856. godine imenovan carskim konzervatorom za Istru i Primorje. U “Pismima konzervatora” koja je objavljivao u dnevnom listu *Osservatore triestino* 1870. i 1871. godine dopisuje se sa svojim povjerenicima na području Trsta i Istre koji su bili zaduženi za pronalazak i prijepis starih dokumenata, slali mu podatke o novootkrivenim arheološkim lokalitetima i pronađenim nalazima. Kandlerovi dopisnici bile su poznate osobe iz javnoga života, a nerijetko i razne ustanove i lokalne vlasti. U tim je pismima iznosio svoje komentare o navedenim nalazima, davao atribucije i datirao te davao upute i poticao svoje povjerenike na daljnje proučavanje i sakupljanje starina. Najviše se bavio epigrafijom i prikupljanjem epigrafskih kamenih spomenika u zbirke, odnosno muzeje te drugim antičkim rimskim građevinama. Čest predmet pisama bili su topografija i kartiranje, zatim konzerviranje i restauriranje arheološke baštine. Posebno se zalagao za dostupnost starina široj publici, osim u muzejima i preko povijesnoumjetničkih vodiča s reprodukcijama spomenika.

Sintesi

Nel anno 1856 Pietro Kandler fu nominato conservatore imperiale per l'Istria e il Litorale. Nelle “Epistole del Conservatore” pubblicate nel quotidiano *Osservatore triestino* nel 1870 e 1871, ingaggiò una corrispondenza con i commissari per il territorio di Trieste e Istria impegnati nel ritrovamento e la copiatura di documenti antichi, i quali gli mandavano i dati sulle località archeologiche recentemente scoperte e sui reperti trovati. I corrispondenti di Kandler furono personaggi distinti della vita pubblica, e spesso anche istituzioni e autorità locali. In tali lettere espo-

---

¹ Rad se djelomično temelji na diplomskom radu obranjenom na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu 2009. godine. Dnevni list *Osservatore triestino* pregledan je u Državnom arhivu u Trstu.

neva i propri commenti sui reperti menzionati, suggeriva attribuzioni e datazioni, dava indicazioni ed incoraggiava i propri commissari a esaminare e accumulare reperti archeologici. Per la maggior parte si occupò di epigrafia, di raccolta dei monumenti epigrafici in pietra per le collezioni museali, e di altri edifici antichi romani. Spesso l'argomento delle lettere furono la topografia e la cartografia, ma anche la conservazione e la restaurazione del patrimonio archeologico. Si è particolarmente impegnato per incrementare l'accessibilità ai reperti al pubblico attraverso i musei, ma anche attraverso guide storico-artistiche recanti le riproduzioni dei monumenti.

Ključne riječi: Pietro Kandler, pisma konzervatora, zaštita spomenika, muzeji, arheologija, valorizacija i popularizacija kulturne baštine

Parole chiave: Pietro Kandler, lettere del conservatore, tutela dei beni culturali, musei, archeologia, valorizzazione e divulgazione del patrimonio culturale

Devetnaesto je stoljeće razdoblje povećane brige za očuvanje i restauriranje kulturne baštine na području čitave Europe. Sustavnim istraživanjem kulturno-povijesnih spomenika u Istri već se početkom toga stoljeća bavio Pietro Nobile, koji je nastojao potaknuti cara Franju I. da ulaže u arheološka iskopavanja i konsolidaciju antičkih spomenika u Puli. Međutim, prvo institucionalno bavljenje konzerviranjem i restauriranjem javlja se sredinom 19. stoljeća s prvim konzervatorima, Giovannijem Carrarom i Pietrom Kandlerom.²

Na inicijativu ministra trgovine baruna von Brucka, carskim je dekretom 31. prosinca 1850. u Beču osnovano Carsko i kraljevsko središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina (K. u. k. Central-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, Wien). Na prijedlog Središnjega povjerenstva ministarstvo je imenovalo konzervatore čija je dužnost bila popisivanje starina te im je bila povjerena briga o nepokretnoj kulturnoj baštini. Povjerenstvo je započelo djelovati 1853., njegova je funkcija bila savjetodavna pa se njegove upute nisu morale nužno i provoditi, a konzervatori su nosili samo počasni naslov.³

Godine 1856. Carsko i kraljevsko središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina imenovalo je Pietra Kandra, a

² Marko Špikić, *Konzerviranje europskih spomenika od 1800. do 1850. godine*, Zagreb 2009., 84–85.

³ Salvator Žitko, "Pietro Kandler e le antichità di Capodistria", u: *L'Istria e Pietro Kandler: storico, archeologo, erudito*, Atti del convegno di studi, Pirano, 11 dicembre 2004, a cura di Rino Cigui e Kristjan Knez, Pirano 2008., 118; Zlatko Jurić – Franko Ćorić, "Kulturno promicanje Dalmacije. Prijedlozi konzervatora Maxa Dvořáka i Josepha W. Kubitscheka 1909. godine", *Prostor*, 17/2, 2009., 230.

povjesničara i arheologa, konzervatorom za Istru i Primorje. O njegovom konzervatorskom djelovanju, između ostaloga, saznajemo i iz brojnih pisama koja je objavljivao u dnevnim novinama *Osservatore triestino*. Od 16. travnja 1870. do 14. srpnja 1871. godine objavio je (u rubrici "Varietà") pedeset i pet pisama upućenih pojedinim gradskim upravama, lokalnim vlastima, ustanovama i pojedincima.

Dopisnici

Kandlerovi korespondenti u navedenim su pismima bili Giorgio d'Ambrosi (Buje, 4. 1. 1871., o srebrnom disku pronađenom u Bujama)⁴, Andrea Amoruso (6. 7. 1870., o "starim narodima" Istre), Giuseppe d'Andri (Trst, 14. 7. 1871., o baptisteriju – "battistero Antoniano" – koji se nalazio pokraj katedrale u Puli), Antonio Barsan (Poreč, 19. 4. 1871., o značenju pojmova *castrum*, *forum*, *oppidum*, *municipium*, *colonia*, *civitas* i *respublica* u rimsko doba), Luigi Barsan (Rovinj, 13. 1. 1871., o histarskim ratovima i prepoznavanju arheoloških tragova moguće bitke u okolici Veštra), Ant. G. Boiti (6. 6. 1871., o kaštelu u Romagni), Giacomo Bonifacio (Trst, 31. 5. 1871., opis mauzoleja istarskih markgrofova u Puli), Nicolò Bottacin (Padova, 15. 6. 1870., o novcu tršćanskih biskupa), Domenico Bronzin (Poreč, 28. 6. 1871., o kapeli sv. Katarine u Puli), Giuseppe Campitelli (21. i 23. 6. 1870., o Maksimijanu iz Veštra i njegovu prikazu na mozaicima u crkvi sv. Vitala u Raveni), Antonio Cecon (Rovinj, 6. 5. 1871., o rimskom gospodarstvu u Istri), Enrico Clesius (6. 10. 1870., o potresima i rijekama), Antonio Covaz (30. 11. 1870., o gradinama i srednjovjekovnim kaštelima u Istri), R[iccardo] de Erco (27. 7. 1870., o rimskim i srednjovjekovnim arheološkim lokalitetima na području Akvileje), Pietro de Filippini (13. 4. 1871., o rimskim cestama), Carlo de Franceschi (Poreč, 3. 5. 1870., o spomenicima podignutim u čast Jupitera), Felice Glezer (Pula, 26. 4. 1871., o reljefu konjanika na komunalnoj palači u Puli), Alessandro de Goracuchi (Trst, 16. 6. 1871., o rimskim amfiteatrima i kazalištima, posebno onima u Puli), Carlo Gregorutti (25. 10. 1870., o epigrafskim spomenicima podignutim u čast rimskih božanstava u Istri i Akvileji), Augusto Guastalla (Trst, 5. 7. 1871., o naseljavanju Istre do 17. st.), Carlo Kunz (Venecija, 31. 8. 1870., kritička recenzija monografije *Via Giulia* T. G. Zuccherija), Giovanni Loser (Trst, 24. 1. 1871., o ageru koji je prema Kandleru naseljavalo

⁴ U zagradama su navedeni datum objave pisma u listu *Osservatore triestino*, predmet pisma i odredište (ako je naznačeno).

histarsko pleme Subokrini), Tomaso Luciani (Labin, 7. 6. 1870., o žrtveniku posvećenom Heri iz Čepićkog polja), Nicolò de Madonizza (Kopar, 14. 12. 1870., o rimskim agerima Pirana, Izole i Kopra), Zaccaria Maver (Gradisca, 10. 3. 1871., o povijesti Liburnije), Gaetano Merlato (7. 9. 1870., o agerima rimskih kolonija), Enrico de Morpurgo (Trst, 1. 6. 1870., Kandler traži informacije o eventualnim nalazima prilikom proširenja luke u Trstu), Egidio Mrach (Pazin, 21. 12. 1870., povijest naseljavanja okolice Pićna od prapovijesti do srednjega vijeka), Francesco Ostrogovich (Trst, 28. 12. 1870., o Etikovoj *Kozmografiji*), Giuseppe Parisini (Pazin, 15. 11. 1870., o gospodstvima Istre i Trsta), Giov. Dom. Piccoli (Trst, 1. 3. 1871., o lukama na području Timava), Giampaolo de Polesini (9. 7. 1870., o antičkom Poreču), Valentino Pušavic (Jelšane, 14. 2. 1871., o histarskom plemenu Katala), Luigi de Rapicio (Pazin, 12. 5. 1871., o povijesti Istarske grofovije), Nicolò de Rin (Trst, 22. 6. 1871., o utvrdi Castel Leone u Kopru), Francesco Sbisà (Poreč, 16. 4. 1870., o votivnoj ari pronađenoj na poluotoku Sorna kod Poreča), Paolo Sbisà (Trst, 10. 2. 1871., o povijesnoj geografiji i naseljavanju Istre), Antonio de Scampicchio (Labin, 11. 5. 1870., o Liburniji), Ferdinando Semrad (20. 8. 1870., predmet pisma je antička topografija – rijeke), Giuseppe Sforzi (28. 6. 1870., o odluci Istarskoga sabora o osnivanju muzeja rimskih spomenika), Matteo Sila (Trst, 23. 3. 1871., o važnosti poznavanja stranih jezika pri proučavanju topografije), Michele Stenta (Trst, 1. 6. 1870., o epigrafskom spomeniku iz Boljuna), Andrea Stepancic (Temnica, 1. 4. 1871., o ageru Menonkalena i o antičkim cestama), Michele Toffetti (Vodnjan, 17. 5. 1870., o otkriću votivne are u Raklju), Giuseppe Urbanetti (Akvileja, 10. 6. 1870., o metodologiji arheoloških istraživanja), Francesco Venier (Piran, 20. 9. 1870., o povijesti piranske luke), Illuminato Zadro (Trst, 6. 12. 1870., o liburnskom arhipelagu); pisma su bila upućena i općinskom načelništvu Trsta (27. 4. 1870., o [vjerojatno] rimskom zidu na području od Ajdovščine do Rijeke), Pule (1. 7. 1870., o amforama sa žigom PHILO) i Kopra (23. 7. 1870., o važnosti sakupljanja i očuvanja starina, posebno epigrafskih kamenih spomenika, i 10. 8. 1870., u kojemu Kandler predlaže izradu kulturno-povijesnoga vodiča Kopra i navodi spomenike koje je potrebno uvrstiti u vodič) te inženjerima s područja nekadašnje Istarske marke (13. 6. 1870., apel inženjerima da snime i izrade karte istarskih gradova), Upravi lombardsko-venetskih željeznica (2. 8. 1870., molbe vezane za iskopavanje, očuvanje i prezentiranje spomenika prilikom grad-

nje željeznica), Kraljevskom konzervatorskom odjelu za antičke spomenike Furlanije (2. 9. 1870., o djelu *Acta et Diplomata e R. Tabulario Veneto usque ad medium saeculum XV summatim regesta*).

Iz tih je pisama moguće izdvojiti nekoliko tema koje su ga, kao konzervatora, posebno zaokupljale.

Kandler o muzejima

Nekoliko pisama Kandler je posvetio važnosti osnivanja muzeja, u kojima daje i upute za sistematizaciju muzejske građe, u prvom redu epigrafskih spomenika. Bio je Rossettijev bliski suradnik pri osnivanju Lapidarija (Museo Lapidario, otvoren 1843.) i Muzeja starina (Museo delle Antichità) u Trstu, čiji je jedno vrijeme bio i ravnatelj, a zalagao se i za otvaranje gradskog muzeja u Kopru.

U pismu upućenom inženjeru Giuseppeu Sforziju podupro je namjeru Istarskoga pokrajinskog sabora da potiče osnivanje gradskih muzeja objašnjivši da takva ideja polazi od činjenice da pravu vrijednost epigrafskih i ostalih spomenika nije moguće spoznati izvan njihova izvornoga konteksta. Sve je to ilustrirao primjerima zbirki u kojima se u početku o tome nije vodilo računa ("...epigrafi che stavano nella Padovana, e che (...) provenivano da Levante, da Dalmazia, da Istria, da Friuli, da Carinzia, da terra ferma veneta, fino da Lombardia e da Tirolo. Sulla autorità delle quali si composero storie, riconosciute per erronee attribuendo a quella città romana, magistrati, collegi, divinità, deliberazioni, famiglie che erano di ben diverse e lontane origini..."). Smatra da bi rimski epigrafski spomenici trebali biti okupljeni u muzeje na temelju njihova teritorijalnoga porijekla, odnosno raspoređeni u zbirke prema rimskim agerima na kojima su pronađeni. Takav način organizacije zbirki nije poželjan samo zbog posjetitelja, već bi znanstvenicima omogućio jednostavnije proučavanje epigrafskih spomenika i samim time olakšao iščitavanje antičke povijesti pokrajine.⁵ Zalagao se za skupljanje i pohranu epigrafskih spomenika u muzeje da bi spriječio njihovo daljnje propadanje i uništavanje te njihovu neadekvatnu upotrebu.⁶

5 Pietro Kandler, "All' ingegnere sig. Giuseppe Sforzi", *Osservatore triestino* (dalje: *OT*), 28. 6. 1870., 1165. Isti tekst objavljuje u dva dijela u listu *La provincia dell'Istria* s naslovom "Museo di lapidi romane nel Litorale" 16. 11. i 1. 12. 1870.

6 "Perché lapidi isolate disperse pei campi, pei boschi, per le stalle vanno facilmente distrutte, almeno per cuocerne calce, o per fare fondamenta di casolari e di tighuri, più spesso convertite in abbeveratoi di suini poi spezzate e gettate."; na ist. mj.

Prema istom topografskom principu podijelio je svoj *Istarski epigrafski kodeks* (*Codice epigrafico istriano*) koji se sastoji od ukupno 13 svezaka; devet ih nosi naslov (na latinskom i/ili talijanskom) koji označava mjesto u kojem su natpisi pronađeni.⁷

Topografija⁸

U pismu objavljenom 13. lipnja 1870., upućenom istarskim inženjerima, Kandler apelira na izradu karata i planova istarskih gradova – Pule, Poreča, Kopra, Buja, Motovuna i drugih mjesta – koje bi olakšale rekognosciranje antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta.⁹

Kandler je i sam provodio površinski pregled terena u Trstu i njegovoj okolini, Krasu, Istri i na području Gorice. Godine 1841. detaljno je pregledao područje na liniji Trst – Ljubljana u potrazi za antičkim nalazištima te izradio arheološko-topografsku kartu na kojoj je zabilježio već poznate i novootkrivene arheološke lokalitete.¹⁰ Sačuvano je sedam svezaka Kandlerovih arheološko-topografskih i geografskih karata. Na prvim kartama, koje je izradio već 1823. i koje predstavljaju italsku Desetu regiju iz vremena Oktavijana Augusta prema Pliniju, označio je antičke agere, gradove, ceste, rijeke, svjetionike. U drugom se svesku nalazi planimetrijska karta Primorja, tzv. *Terrainskarte* na koju je Kandler ucrtao ceste, gradove, gradine, svakojake ruševine, granice rimskih municipija. Ovoj su karti pridodane posebna karta gradina, karta Istre u rimsko doba te karta porečkoga agera. Slijede karta Primorja u rimsko doba s označenim gradovima, gradinama, putovima i šumama, karta pulskog agera te karta Primorja s crkvenom razdiobom u srednjem vijeku. Šesti svezak čini atlas s trideset

7 Više o *Istarskom epigrafskom kodeksu* vidi Piero Sticotti, "Pietro Kandler epigrafista", u: *Inaugurandosi su la casa ove nacque Pietro Kandler la lapide decretata dal comune, Trieste, 23 maggio 1912* (dalje: *Inaugurandosi su la casa ove nacque Pietro Kandler*), Trieste 1912, 49-51. Kandlerov *Istarski epigrafski kodeks* ostao je nedovršen i neobjavljen, ali je 1855., kao prilog djelu *Indicazioni per riconoscere le cose storiche del Litorale (Upute za poznavanje pozivjisti Primorja)*, iako u manjem opsegu, objavio *Rimske natpise u Istri (Iscrizioni romane dell'Istria)*.

8 "(...) lo studio dell' antica topografia è di munere nostro, impostaci da Legge del Conservatorio (...)" Pietro Kandler, "Al prestantissimo consigliere Ferdinando Semrad", *OT*, 20. 8. 1870.

9 "La segnatura delle altitudini del suolo sopra il mare, o sopra terreno prefisso, mediante line continuate anzi che punti coll' indicazione dei numeri, ha permesso di leggere quanto sta nascosto nel suolo, e dale forme esterne di questo venire con sicurezza alle primitive naturali conformazioni del suolo. Vi sono cose che all' occhio dello spettatore, per quanto sia acuto ed insistente, non si manifestano che colle livellazioni a strati orizzontali. La prima che siasi fatta di queste, fu, per cura del Comune di Trieste (...). Il secondo lavoro è dovuto al capitano d' artiglieria Kubesch dei contorni di Pola, edito a litografia, il quale permette di riconoscere a colpo d' occhio il Campomarzio romano di Pola, la villa imperial dei Flavvi, Castellari (...)" Pietro Kandler, "Alli Ingegneri residenti nella Marca d' Istria", *OT*, 13. 6. 1870., 1065-1066.

10 Alberto Puschi, "Il Kandler e la carta archeologica dell' Istria", u: *Inaugurandosi su la casa ove nacque Pietro Kandler*, 31-35.

i pet karata Liburnije, Dalmacije i Japodije s naznačenim teritorijalnim granicama, cestama, gradovima, utvrdama i sa stanjem u vrijeme dolaska Hrvata. Sedma je karta antičke Liburnije.¹¹

Svojevrsnu sintezu svih ovih karata i Kandlerovih topografsko-arheoloških istraživanja predstavlja *Carta plastica d'Istria e di Carsia* koju je izložio 1871. u Trstu.

Karte i toponomastiku proučavao je prilikom svakoga terenskog pregleda, sakupljao je podatke iz pisanih izvora i provjeravao im točnost na terenu. Bavio se metodologijom u arheologiji i davao upute kako prepoznati arheološke lokalitete. Smatrao je da arheološkim iskopavanjima treba prethoditi sondiranje terena koje nije moguće kvalitetno obaviti bez prethodnoga kartiranja.¹² Na metodologiju rekognosciranja posebno se osvrnuo i u časopisu *Archeografo triestino*.¹³

Terenskim pregledom Istre prepoznao je i zabilježio više od 300 gradina koje donosi i na svojoj *Arheološkoj karti Istre*.

Konzerviranje i restauriranje spomenika

Na području očuvanja i restauriranja pokretnih spomenika i građevina u "Pismima konzervatora" Kandler se uglavnom usredotočio na poticanje skulptiranja, čuvanja i javnoga prezentiranja pronađenih arheoloških nalaza, što čini lajtmotiv njegove brige za starine.¹⁴ Međutim, neke naznake njegova promišljanja o konzerviranju i restauriranju vidljive su u nekoliko pisama. U pismu objavljenom 2. kolovoza 1870., a koje je uputio desetljeće prije (16. kolovoza 1860.) Upravi lombardsko-venetskih željeznica, obraća se Upravi s trima molbama. Jedna se odnosi na nastavak iskopavanja terena koji su željeznice kupile radi vađenja šljunka i pijeska, a iz kojega su već bili iskopani razni kameni ulomci. Druga molba odnosi se na pronađene fragmente

11 Isto, 33-34.

12 "Plaudo al divisamento di far precedere agli scavi, tasti razionali, anziché scavare a caso, il che spesso terminò in mero spreco di danaro. Però di fare dei tasti è indispensabile una carta di livellazioni a strati di tutto il terreno dell' antica città, carta che mostrerà quale sia stato. Non mi è noto che siensi fatti tasti in precedenza al colonnello Siauve (...)" Pietro Kandler, "Al signor Giuseppe Urbanetti di Aquileia", *OT*, 10. 6. 1870., 1050.

13 Pietro Kandler, "Indicazioni per scoperte archeologiche", *Archeografo triestino*, I, 1829., 259-268; Radovan Čunja, "Il contributo di Pietro Kandler nel campo dell' archeologia in Istria", u: *L'Istria e Pietro Kandler: storico, archeologo, erudito*, 164.

14 Tako, primjerice, u pismu čiji je primalac Francesco Sbisà iz Poreča preporuča "...che quell' aretta, che in origine stava ridossata alle pareti esterne del tempietto, duri sicura ed accessibile ai visitatori di Parenzo, raccolga e custodisca quanto Le accadesse di ricuperare dal suolo e dal brulo, di antiche cose, che così facendo concorrerà al decoro ed alla fama di quest' Istria...". Pietro Kandler, "Al sig. Francesco Sbisà da Parenzo", *OT*, 16. 4. 1870., 685.

spomenika, moli da budu pod nadzorom željeznica, da ih čuvaju i izlože na javnom mjestu da bi bili vidljivi svima; neka se pronađeni ulomci spoje, “facendo a muratura le parti mancanti”. U pismu je tražio i plan trase željeznica kako bi proučio čitavo područje.¹⁵

Samo nekoliko godina poslije (1864.), prilikom radova na mozaicima u crkvi sv. Justa u Trstu, Kandlerov je pristup restauraciji ponešto drugačiji. Tu kao konzervator izričito nalaže da se poduzmu isključivo mjere konsolidacije mozaika izbjegavajući bilo kakvo imitativno obnavljanje jer se već na prvi pogled mora raspoznati što je na njemu izvorno, a svim radovima treba prethoditi detaljno dokumentiranje postojećega stanja.¹⁶ Ovim se razmišljanjima Kandler približio Ruskinovoj ideji konzerviranja i priključio raspravama o autentičnosti spomenika i vrijednosti njihove izvornosti.¹⁷

Popularizacija kulturne baštine – vodiči

Potaknut pozitivnim reakcijama i interesom lokalne vlasti u Kopru za prikupljanje epigrafskih kamenih spomenika u jednu zbirku, Kandler joj se javio novim pismom u kojem predlaže sastavljanje povijesnoumjetničkoga vodiča grada. Nabraja spomenike i građevine koje je potrebno uvrstiti u njega i dodaje da bi vodič morao biti popraćen ilustracijama spomenika¹⁸ te dodatkom epigrafičkih spomenika iz rimskoga razdoblja, iz srednjega vijeka i kasnijih razdoblja.¹⁹

Od djela u kojima objavljuje podatke važne za povijest umjetnosti i arheologiju značajni su *Indicazioni per (ri)conoscere le cose storiche del Litorale* (*Upute za poznavanje povijesti Primorja*, 1855.), *Memorie di un viaggio pittorico nel Litorale austriaco* (*Uspomene sa slikarskog putovanja Austrijskim primorjem*,

15 Pietro Kandler, “Alla spettabile Direzione delle ferrate Lombardo-Venete”, *OT*, 2. 8. 1870., 1397-1398.

16 Dokumente koji govore o restauraciji mozaika objavila je Gabriella Bernardi, “I mosaici di S. Giusto a Trieste – documenti per la storia dei restauri (1850 – 1950)”, *Atti della Società istriana di archeologia e storia patria*, 96 (n. s. 44), 1996., 9-132. “Miglior pregio avrà il Mosaico nella Callotta dell’ Abside della Basilica Mariana in Trieste, se evitando ogni aspetto di rinnovazione del Mosaico, si lasciassero scorgere a primo intuito, quali parti siono le antiche. Il restauro non fu che per assicurare la perdita di quest’ insigne monumento, specialmente nella zona degli Apostolli, la quale precede in tempo la callota. È mio avviso che si provveda unicamente alla sicurezza dei dadi del Mosaico, e si tralasci ogni imitazione. Biasimeranno quelli che vorrebbero tutto lustro; lauderanno gli intelligenti, evitando di venir tratti in errore da restauri troppo bene imitati (...)”. Isto, 64.

17 John Ruskin se zalagao za konsolidacijsko održavanje, odnosno konzerviranje spomenika, nasuprot u to doba vodećem restauratorskom pravcu Eugènea Viollet-le-Duca. Više o restauratorskom i konzervatorskim pravcima vidi Tomislav Marasović, *Zaštita graditeljskog nasljeđa*, Zagreb-Split 1983.; Špikić, *Konzerviranje europskih spomenika od 1800. do 1850. godine*.

18 Pietro Kandler, “All’ Inclita Pedestaria di Capodistria”, *OT*, 10. 8. 1870., 1453-1454. Kandler se u nekoliko pisama zalagao za reproduciranje spomenika i umnažanje u crtežu, gipsu ili fotografiji. Vidi i: isti, “Al Conservatore Municipale per Pola Dr. Felice Glezer”, *OT*, 26. 4. 1871.

19 Cunja, “Il contributo di Pietro Kandler nel campo dell’archeologia in Istria”, 173-174.

1842.)²⁰ te povijesno-kulturni vodiči Trsta (pod pseudonimom Giovannina Bandelli), Pule, Poreča i Novigrada.

Prvi turistički izleti u Pulu zabilježeni su već početkom 19. stoljeća. Giovanni Carrara, konzervator u Puli, vodio je po gradu ugledne osobe i organizirane skupine posjetitelja i upoznao ih sa starinama. Sredinom 19. stoljeća počinje se razvijati moderni turizam te se pojavljuje potreba da se posjetitelje informira o povijesno-kulturnim sadržajima koje pružaju pojedini gradovi. Austrijski Lloyd iz Trsta organizirao je u to vrijeme povremene izlete parobrodom u Pulu te je 1845. od Pietra Kandlera naručio pisanje povijesno-kulturnoga vodiča po gradu (*Cenni al forestiero che visita Pola* [Napomene strancu koji posjećuje Pulu]). Bio je to prvi turistički vodič o jednom istarskom gradu. Nakon uspjeha koji je polučio vodičem o Puli, iste godine Kandler objavljuje *Cenni al forestiero che visita Parenzo* (Napomene strancu koji posjećuje Poreč), također u izdanju Austrijskog Lloydja. Treći vodič, *Cenni al forestiero che visita Cittanova* (Napomene strancu koji posjećuje Novigrad), Kandler je objavljivao u nastavcima u časopisu *Osservatore triestino*.

Kandler nas u svojim vodičima upoznaje s najznačajnijim spomenicima pojedinoga grada koje uvijek smješta u povijesni kontekst. U prvom dijelu vodiča donosi kronološki pregled povijesnih zbivanja od antike do vremena u kojem piše, prve polovice 19. stoljeća. U povijesni slijed događaja smješta izgradnje, rušenja, adaptacije, ponovne izgradnje i sve ostale promjene koje su se događale na spomenicima, pri čemu se koristi brojnim izvornim dokumentima i povijesnim knjigama, od kojih neke prilaže u originalu ili u svom prijevodu. U drugom dijelu vodiča Kandler nas vodi kroz grad, od spomenika do spomenika, detaljno ih opisuje i obavještava nas o njihovom stupnju očuvanosti. Tako napominje da su početkom 19. stoljeća porušena mnoga gradska vrata jer se vjerovalo da će se time poboljšati zrak u gradu Puli. Kandler navodi kao uzrok nestanka mnogih spomenika siromaštvo stanovništva koje je stari materijal ponovo upotrebljavalo za gradnju novih zgrada, ali i pohlepu stranaca koji su sa sobom odnosili uspomene na Pulu.²¹ U vodičima podjednaku pažnju pridaje antičkim i srednjovjekovnim spomenicima, uvrstio je i novovjekovne, pa čak i suvremene građevine

²⁰ Kandler piše popratni tekst uz ilustracije Augusta Tischbeina i Augusta Selba nastale tijekom putovanja po Istri 1842. godine. Opisuje spomenike, povijesne događaje, gradove, ljude, prirodu (Hrvatsko izdanje: August Tischbein – August Selb, *Uspomene sa slikarskog putovanja Austrijskim primorjem / Erinnerungen einer malerischen Reise in dem Oesterreichischen Küstenlande / Memorie di un viaggio pittorico nel Litorale austriaco / Reminiscences of the artists journey along the Austrian littoral*, ur. Elmo Cvek, Pula 1997.).

²¹ Pietro Kandler, *Cenni al forestiero che visita Pola*, Trieste 1845.

jer je smatrao da se iz spomenika i građevina može iščitati čitava povijest jednoga grada.²²

Kandler je bio u vezi i s hrvatskim kulturnim djelatnicima. Dopisivao se s istarskim povjesničarom-amaterom Josipom Antunom Batelom o lociranju Nezakcija i o drugoj istarskoj povijesnoj problematici, a stupio je u vezu i s Ivanom Kukuljevićem Sakcinskim. Bečko Središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina poslala je u srpnju 1856. Šimu Ljubića u Trst ka Kandleru da mu pomogne u istraživanju rimskih naseobina, a Kandler ga je uputio u Dalmaciju da ondje izučava starine.²³ Dopisivao se s Theodorom Mommsenom o epigrafičkim podacima za *Corpus inscriptionum latinarum*. Kandler mu je stavio na raspolaganje svoju kartoteku, bilješke i podatke prikupljene u Istri te kopije natpisa.

Zaključak

Kandler je smatrao da se arheološki nalazi i ostala materijalna svjedočanstva prošlosti trebaju sakupljati i čuvati u muzejima. Muzeji predstavljaju opće dobro, oni bi s jedne strane trebali biti otvoreni znanstvenicima radi usporedba i proučavanja predmeta s ciljem ponovnoga oživljavanja prošlosti. S druge strane, muzej mora biti otvoren za posjetitelje i mora imati obrazovnu funkciju. Zbog toga je poticao svakoga tko bi pronašao ili tko je posjedovao arheološke nalaze ili druge starine da ih pokloni ili proda muzeju ili da se muzejima barem prijave takvi predmeti radi evidencije. Time je Kandler značajno pridonio povećanju broja predmeta u muzejskim zbirkama.

Brojna pisma koja je pisao svjedoče o njegovom zalaganju za zaštitu i očuvanje spomenika i arheoloških nalazišta te je iz njih moguće iščitati njegov način rada i poglede na odnos prema istarskoj kulturno-povijesnoj baštini.

---

22 Isti, *Cenni al forestiero che visita Parenza*, Trieste 1845.

23 Stjepan Antoljak, *Hrvatska historiografija do 1918.*, II, Zagreb 1992., 43, 289.

Sažetak

Pietro Kandler je 1856. godine imenovan carskim konzervatorom za Istru i Primorje. Iz "Pisama konzervatora" koja je objavljivao u listu *Osservatore triestino* vidljivo je da je stvorio mrežu povjerenika koji su ga obavještavali o novootkrivenim arheološkim lokalitetima i nalazima i slali su mu novosti o istarskim starinama. U navedenim je pismima iznosio svoje atribucije i datacije te poticao na daljnje proučavanje i sakupljanje starina. Osim preko prepiske s uglednim osobama iz istarskoga kulturnog života, Kandler je starine upoznao i vlastitim terenskim istraživanjima. U području arheologije i povijesti umjetnosti bavio se epigrafijom i numizmatikom, proučavao je rimske ruševine – njihovo rasprostiranje i tlocrt, bavio se najznačajnijim spomenicima rimskih gradova – forumom, hramovima, bazilikama, zidinama, gradskim vratima, kazalištima, akveduktima, lukama, rimskim cestama, nekropolama te agerom koji je pojedinom gradu pripadao i zalagao se za njihovo očuvanje i konzerviranje. Osim rimske, proučavao je i srednjovjekovnu, prvenstveno sakralnu gradnju i zabilježio je sve preinake koje su se događale na spomenicima tijekom stoljeća.

Svojim je djelovanjem znatno pridonio očuvanju mnogobrojnih spomenika i arheoloških lokaliteta na području Istre. Osim što je od lokalnih vlasti zahtijevao brigu o spomenicima, pogotovo onima kojima je prijetilo urušavanje, poticao je svakoga tko bi pronašao ili je posjedovao arheološke ili druge starine da ih dostavi muzejima radi njihove evidencije i proučavanja. Tako je, između ostaloga, pridonio i obogaćivanju muzejskih zbirki koje moraju biti dostupne svima.

"Epistole del conservatore" – L'attività di conservatore di Pietro Kandler

Riassunto

Nel 1856 Pietro Kandler venne nominato conservatore imperiale per l'Istria e il Litorale. Dalle "Epistole del Conservatore", pubblicate nell'*Osservatore triestino*, è riconoscibile la sua rete di informatori che gli mandavano notizie di nuovi siti e reperti archeologici e lo informavano delle antichità istriane. Nelle sue lettere il Kandler suggeriva attribuzioni e datazioni e incoraggiava all'ulteriore studio e la raccolta delle antichità. Accanto alla corrispondenza con personaggi importanti del mondo della cultura, il Kandler scopriva le antichità anche attraverso la ricerca sul campo. L'epigrafia, la numismatica, la disposizione, le piante dei ruderi romani, il foro, i templi, le mura, le basiliche, i teatri, gli acquedotti, le strade, le necropoli del periodo romano nonché la loro conservazione erano gli argomenti che più lo interessavano nel campo dell'archeologia e della storia dell'arte. Le sue ricerche comprendevano anche lo studio delle costruzioni medievali, particolarmente quelle sacrali e annotò tutte le modificazioni che i monumenti subirono nel passare dei secoli.

Con la sua attività ha contribuito notevolmente alla salvaguardia dei monumenti e dei siti archeologici in Istria. Non solo richiedeva alle autorità locali di tutelare i monumenti e particolarmente quelli a rischio di crollo, ma incoraggiava chiunque scoprisse o fosse in possesso di reperti archeologici o altre antichità di consegnarli ai musei che dovevano provvedere alla loro catalogazione e allo studio. In tal modo ha favorito l'arricchimento delle collezioni museali che riteneva dover essere disponibili a tutti.

"Curator's letters": Curatorship of Pietro Kandler

Summary

Pietro Kandler was appointed as the emperor's curator for Istria and the Littoral in 1856. It is evident from the "Curator's letters" published in *Osservatore triestino* that he had a network of trustees who informed him of new archaeological digs and finds and who would send him news of Istrian artefacts. The letters contain his attributions, dating, studies and collected artefacts. Kandler explored the artefacts through correspondence with other prominent people from the Istrian cultural life and through his own research in the field. In the area of archaeology and art history he explored epigraphy and numismatics, he studied Roman ruins – their locations, placement and layouts, he studied the most significant monuments of Roman cities – the forum, temples, basilicas, walls, city gates, theatres, aqueducts, ports, roads, necropolis and ager belonging to a city, and he opted for their preservation and restoration. He also studied Medieval, for the most part sacral, architecture and noted every change on the monuments that appeared over the centuries.

With his work he contributed to preservation of many monuments and archaeological digs in the Istrian area. Other than asking the local government to take care of the monuments, especially those in danger of decay, he encouraged anyone who found or owned archaeological or other artefacts to give them to museums to be catalogued and studied. In that way he contributed to enrichment of museum collections which should be available to anyone.